

Petr Brod: Dvě emigrační vlny židů z Československa

Svůj příspěvek o židech, kteří opustili Československo v letech 1948/49 a 1968/69, jsem rozdělil do čtyř úseků – všeobecné aspekty a terminologie, definice příslušnosti k židovství, rozdíly mezi oběma emigračními vlnami a některé okolnosti těchto společenských procesů.

Jsem rád, že o všeobecných aspektech emigrace referoval Jiří Pernes, který mluvil o věcech, jež lze aplikovat i na československé občany židovského původu, kteří se rozhodli k emigraci. Dichotomii „emigrace – exil“ však musíme přidáním termínu „alia“ rozšířit na triádu. Slovo „alia“ pochází z hebrejštiny, znamená vzestup a používá se pro emigraci židů z diaspory zpět do Palestiny nebo do Izraele. Zpět v historickém smyslu, protože dávné kořeny židovského lidu a náboženství leží v Palestině. Tam se někteří židé vraceli po staletí, aby žili v původní domovině svého lidu. Tento proces pokračoval v dobách, kdy se Palestina nacházela pod dominancí různých říší. V novověku to byla říše osmánská a od roku 1917 britské impérium, protože Palestina byla Společností národů a později Organizací spojených národů svěřena coby mandátní území pod britskou správu. Cesta z diaspory k trvalému pobytu v Palestině (a od roku 1948 v Izraeli) platila v sionistickém hnutí za cestu k lepšímu, autentičtějšímu životu – proto onen pojem alia / vzestup. Ti, kteří ji podstupovali, v ní viděli cestu ke zlepšení osobní i mentální situace, protože to byla cesta pryč z roztroušení mezi jiné národy, kde židé po staletí žili v podřadné situaci, v podmínkách diskriminace až pronásledování. Židé se tedy vraceli do své dávné historické vlasti, kde doufali, že najdou lepší podmínky k důstojnému životu. Je však třeba poznamenat, že ačkoli se židé v osmánské říši těšili určité toleranci, nebyli postaveni na roveň muslimskému obyvatelstvu. Zcela svéprávná nebyla ani židovská pospolitost v Palestině v dobách britského mandátu.

Zásadní změna nastává po vzniku státu Izrael v roce 1948. Po něm nabývá termín alia plného významu, protože židé odcházejí ze země, kde byli vystaveni až smrtelnému pronásledování, do země, kde jsou plnoprávní ve všech ohledech, do země, která je jejich, kterou sami budují, a v tom vidí zásadní zlepšení své životní situace. Většina těch lidí, kteří odcházejí, jsou sionisté, tedy zastánci založení a udržení samostatného židovského státu, nebo lidé, kteří vždy nebyli sionisty, ale rodné země opouštějí, protože to bylo jediné východisko z často tragické osobní situace. Ti všichni se identifikují s termínem alia a považují odchod do Izraele za něco definitivního, čímž přetrhávají většinu svých svazků se zeměmi svého původu. Na rozdíl od negativních konotací pojmu emigrace má pro ně termín alia význam pozitivní. Proto je těžké mluvit o „emigraci“ českých a slovenských židů do Izraele. Zároveň ale u mnoha účastníků alia zůstávají široké svazky – emocionální, intelektuální a příbuzenské – se zeměmi jejich původu.

Nyní k tomu, koho označujeme za žida. Tento problém začíná už oním věčným sporem o to, zda toto slovo píšeme s velkým nebo s malým písmenem. Říká se, že píšeme-li je s velkým písmenem, označujeme židy za etnickou skupinu, národ nebo lid, zatímco píšeme-li malé ž, míníme tím příslušnost k náboženské pospolitosti. I to je rozkolísané. Zde je zapotřebí krátký pohled do minulosti.

Přibližně do poloviny 19. století je pro většinu světových společenství jasné, kdo je žid. Židé jsou buď definováni příslušností k židovskému náboženství nebo jako objekty různých státních předpisů, často diskriminačních. To platí v Rakousku-Uhersku v zásadě do roku 1849 a poslední diskriminační předpisy, týkající se židů, byly v Rakousku-Uhersku zrušeny až v roce 1867. Od té doby byli židé v zemích koruny české a na Slovensku zrovnoprávněni s ostatním obyvatelstvem, i když v praxi (například v armádě a diplomacii) platila pro židy

různá neformální omezení, která padla až se zánikem habsburského mocnářství. Doba pokroku a liberalitu má ovšem krátké trvání, končí se zánikem demokratického Československa. V českém pohraničí, okupovaném nacistickou Třetí říší, končí toto období na podzim 1938. Zde se okamžitě zavádějí tzv. Norimberské zákony, které židy definují rasově, a jejich platnost je v roce 1939 rozšířena na Protektorát Čechy a Morava. Ve Slovenském štátě je o něco později zaveden tzv. židovský kodex, který se také orientuje podle Norimberských zákonů. Známymi důsledky těchto barbarských aktů se zde nebudu zabývat, ale je tu souvislost s naším námětem.

I druhý totalitní systém v našich zemích – komunismus – židy do určité míry definoval podle svých kritérií, ale nedělal to tak veřejně jako nacisté. Po většinu doby existence komunismu zřejmě existovaly organizace, které se zabývaly tajným sledováním židů a také jejich evidencí. Víme, že v rámci tzv. operace Pavouk se Státní bezpečnost snad už od 50. let snažila vést přesnou evidenci osob, které považovala za židy.

Po roce 1848 dochází v českých zemích k silnému procesu asimilace. To znamená, že židovské obyvatelstvo se jazykově, způsobem života, vzdělání atd. přizpůsobuje okolí a částečně s ním splývá. Je to do určité míry samovolný proces, částečně uvědomělá snaha. Tím mám na mysli např. tzv. česko-židovské hnutí, které hlásalo, že židé jsou součástí českého národa, lišící se od jeho zbytku pouze náboženským vyznáním. Něco podobného se dělo u židů, kteří žili v německy nebo maďarsky mluvících oblastech někdejšího Československa a až na náboženství se nelišili od okolního obyvatelstva. Docházelo také k velkému počtu smíšených manželství. Proto jsou ve 20. století hranice mezi židy a nežidovským obyvatelstvem značně rozostřeny.

Pokud tedy mluvím o židech, je to určitá zkratka pro osoby, jejichž předkové byli před rokem 1848 židé. Řada osob, o kterých mluvím, se subjektivně za židy nepovažovala, ale považovalo je za ně jejich okolí.

Nyní k rozdílům mezi emigrací židů z roku 1948 a 1968. Tady je třeba dodat, že situace židů v Československu měla vždy mezinárodní rozměry. V 30. letech je to dáno vzestupem nacismu, ve 40. letech vznikem Izraele a v 60. letech situací v sovětském bloku ve vztahu k Izraeli.

V poválečných letech se nacismem zredukovaná židovská pospolitost v Československu snažila konsolidovat. V českých zemích bylo vyvražďeno 85-90% židů, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi byl podíl přeživších o něco vyšší. Na území poválečného Československa se nacházelo celkem asi 40 000 židů. Malé části se podařilo přežít v podzemí, další se vraceli z koncentračních táborů nebo z čs. armádních jednotek, které bojovaly v rámci spojeneckých armád na východě a západě Evropy, na Blízkém východě a v severní Africe, jiní se vraceli z emigrace. Z těchto 40 000 lidí přibližně polovina odešla do Palestiny resp. Izraele. Masových rozměrů dosáhla tato „emigrace“ po květnu 1948, kdy vznikl samostatný židovský stát.

Po druhé světové válce se sionismus stále více prosazoval na mezinárodní úrovni a dosáhl toho, že v roce 1947 přijalo Valné shromáždění OSN rezoluci, která rozdělila britské mandátní území v Palestině na židovský a arabský stát. Myšlenku židovského státu tehdy podporoval také Sovětský svaz. Jedním z nejvýřečnějších zastánců založení židovského státu byl tehdejší sovětský zástupce v OSN Andrej Gromyko (pozdější dlouholetý ministr zahraničí SSSR a rozhodný odpůrce izraelské politiky). Československo, které se v prvních

poválečných letech snažilo fungovat jako most mezi východem a západem, ale do značné míry bylo zapojeno do sovětské zahraniční politiky, tuto pozici podporovalo. Bylo to ještě podpořeno přátelským vztahem k sionismu, který se tradoval od první republiky. Prezident T. G. Masaryk zastával pozitivní vztah k sionismu a k židům a byl také jedním z mála meziválečných státníků, kteří navštívili Palestinu. Došlo zde k souhře kladného postoje československé politiky vůči sionismu se sovětskými zájmy. Sovětský svaz nepodporoval vznik Izraele z nějakých humanitárních zásad, ale domníval se, že vznikem státu, kde by silné slovo mohly mít politické síly levice, bude narušena tehdy již slábnoucí nadvláda Británie a vznikající dominance USA na Blízkém východě. Na československé politice ve vztahu k Izraeli se nic neměnilo ani po Únoru 1948, tato linie pokračovala dál nejméně jeden a půl roku. Proto také československé úřady nekladly zásadní překážky snahám sionistů, aby co největší počet židů z Československa přesídlil do Izraele.

Jak už jsem uvedl, odešlo z ČSR do Izraele přibližně 20 000 osob. Někteří tak učinili za zvláštních podmínek – mám na mysli tzv. Československou brigádu, což byli muži ve vojenském věku, kteří prošli výcvikem v československé armádě. Někteří z nich byli veterány ze Svobodovy armády nebo z armád západních. Zformovali vojenskou jednotku, se kterou v létě a na podzim 1948 odešli také jejich rodinní příslušníci. Původně se očekávalo, že tento útvar přímo zasáhne do bojů, které mezitím vypukly v rámci izraelské války za nezávislost. Izraelské vedení však rozhodlo jinak a brigáda nebyla nasazena jako celek. Její příslušníci byli rozptýleni do různých izraelských jednotek. Většina těchto vojáků už do bojů o nezávislost aktivně nezasáhla.

Za těchto okolností neviděla většina oněch židů v Československu, kteří nesmýšleli v sionistickém duchu, důvod v roce 1948 z vlasti odejít. Po válečných útrapách se jim nechtělo vydávat do nejisté existence na západě. Jako příklad mohu uvést svého otce, který se vrátil v roce 1946 z emigrace v Anglii, a ačkoli byl nekomunista a antikomunista, odrazovala ho představa, že by tři roky po válce měl jít znovu do emigrace. Možná si on i jiní dělali určité iluze, že komunismus v Československu nenabude tak drastických rozměrů jako v Sovětském svazu. S tím souvisí také další okolnost: v letech 1948 a 1949 ještě nic nenasvědčovalo tomu, že by nový režim sledoval nějakou protizidovskou politiku.

Jednak tu byla podpora státu Izrael, jednak na řadě vedoucích míst vládnoucího režimu byli politici židovského původu, třebaže komunističtí. Nejznámější je Rudolf Slánský, generální tajemník KSČ. Mnozí židé si jistě říkali, že za takových okolností se není třeba obávat vysloveně protizidovských nálad nebo opatření a že není důvod k emigraci.

Pokud někteří v období 1948-1949 odcházeli do emigrace, byli většinou přímými oběťmi určitých opatření komunistického režimu, jako bylo zestátnování podniků. Také mezi nimi byli lidé politicky angažovaní, kteří hráli nějakou úlohu v nekomunistických stranách. Ale zase je třeba zdůraznit, že jde o lidi, kteří šli do exilu jako Češi a Slováci a nikoli jako židé. Z příkladů bych uvedl Julia Firta, ředitele nakladatelství Borový a známého národně-socialistického činitele, který se stal jedním ze zakladatelů Rádia Svobodná Evropa, nebo sociálního demokrata Viléma Bernarda, který se usadil v Anglii. Kuriozním případem je Zdeněk Toman, který se narodil jako Zoltán Goldberger na Podkarpatské Rusi, za války působil v Londýně a po návratu se stal pod novým jménem šéfem československé zahraniční rozvědky. Krátce po převratu byl zatčen, přičemž důvodem byly zřejmě nějaké devizové machinace a boje mezi různými frakcemi v rozvědce. Tomanovi se podařilo utéct a odejít do exilu. Nakonec se dostal do Venezuely, kde se stal významným podnikatelem. Byl štedrým

dárce pro různé izraelské instituce, zvláště Univerzitu Davida Ben Guriona v Beerševě, která dodnes ctí jeho památku.

V roce 1968 – na rozdíl od roku 1948 - měli židé konkrétní důvody se obávat dalšího vývoje a židovský původ se zřejmě přidával k rozhodujícím faktorům pro odchod ze země. Opět to souvisí s Izraelem. V roce 1967 došlo k Šestidenní válce na Blízkém východě, v níž zvítězil Izrael nad svými arabskými sousedy. V Československu jako ve všech zemích sovětského bloku s výjimkou Rumunska se tehdy zvedla mohutná propagandistická kampaň proti Izraeli, která příliš nerozlišovala mezi sionisty a židy. Pro mnoho židů to byla ozvěna toho, co se zde dělo začátkem 50. let, kdy došlo k protižidovským čistkám a k inscenovanému procesu s Rudolfem Slánským a spol. V tomto stalinistickém procesu bylo jedním z nejvážnějších obvinění to, že obžalovaní konspirovali se státem Izrael a podíleli se na celosvětovém sionistickém spiknutí proti zemím socialismu. Určité variace těchto tezí se ozvaly v režimní propagandě v roce 1967. V Polsku to přesáhlo do roku 1968, kdy byly tisíce Poláků židovského původu vylučovány ze státního aparátu a z míst ve vědeckých a kulturních institucích a mnoho z nich bylo následně donuceno k emigraci. Čeští a slovenští židé si proto byli vědomi toho, že takové věci jsou možné. Zaznamenávali také, že v propagandě proti reformnímu hnutí, známému pod názvem Pražské jaro, zaznívala v okolních komunistických zemích skrytá i méně skrytá antisemitská agitace. Sovětská a východoněmecká propaganda poukazovala na židovský původ Eduarda Goldstückerera, který byl předsedou Svazu československých spisovatelů a patřil mezi nejznámější postavy Pražského jara. Goldstücker byl také prvním československým vyslancem v Izraeli v letech 1949-1951. Tato propaganda ještě zesílila po vpádu vojsk zemí Varšavské smlouvy do Československa. Ve východoněmeckém listu Neues Deutschland vyšel článek, který Pražské jaro líčil jako důsledek sionistického spiknutí. Nakonec to nedopadlo tak špatně, jak se mnozí židé obávali. Žádní lidé nebyli za normalizace zavřeni nebo deportováni jenom pro svůj židovský původ. Vždycky se k tomu přidaly i jiné důvody. Život židů byl ale za normalizace dost nepříjemný, protože byli neustále sledováni Státní bezpečností. Ti, kdo v letech 1968-1969 odešli, toto do určité míry předvídali.

Nyní konkrétněji a podrobněji k emigraci z roku 1948. Existovala tu skupina lidí, kteří odešli už před Únorem 1948. Šlo hlavně o německy mluvící intelektuály, kteří se vrátili z koncentračních táborů nebo z emigrace do poválečného Československa a postupně zjistili, že tu nemohou existovat, hlavně proto, že byli bytostně spjati s německým jazykem a kulturou. Jako příklad bych uvedl spisovatele H. G. Adlera, který přežil Terezín a jiné koncentráky. O Terezíně napsal několik stěžejních děl. Ten už v roce 1947 odešel do Londýna. Něco podobného učinil Johann Wolfgang Brügel, publicista a historik, významný činitel německé sociální demokracie, který se po válce vrátil z londýnské emigrace a zkusil se zařadit do normálního života, ale nakonec odešel zpět do Londýna.

Další skupina německých židovských intelektuálů, přesvědčených komunistů, emigrovala po Únoru 1948. Byli mezi nimi spisovatelé F. C. Weisskopf a Louis Fürnberg, kteří odešli do NDR. Weisskopf mezitím absolvoval ještě krátkou epizodu coby československý diplomat. Do NDR se přestěhoval i malíř a karikaturista Leo Haas. Kuriózním případem byl marxistický filozof Arnošt Kolman, který v meziválečném období žil v Sovětském svazu. Po válce se vrátil do Československa a v roce 1948 pomáhal namířit zdejší filozofii žadaným marxisticko-leninistickým směrem. Narážel tu však na nepochopení svých podobně smýšlejících kolegů a nakonec odešel do Moskvy, odkud se koncem 50. let zase na čas vrátil do Prahy.

Z vlny roku 1948 bych se ještě rád zmínil o postavě Karla Steinbacha, lékaře, který v předválečné ČSR patřil k okruhu tzv. pátečníků, intelektuálů blízkých prezidentu Masarykovi a bratřím Čapkovým. Po jeho odchodu do USA se jeho byt v New Yorku stal jedním ohniskem krajanského života. Dál sem patří František Listopad, básník a režisér, který dosud žije v Lisabonu, nebo Egon Hostovský, který po Únoru 1948 opustil svůj diplomatický post a žil převážně ve Spojených státech. Jiným emigrantem, který přišel o majetek, byl Milan Klatovský, který skončil v Chile, kde se stal významným podnikatelem.

Jednou z nejvýznamnějších politických dynastií, která odešla do exilu v roce 1948, byla rodina Stránských. Adolf Stránský, spoluzakladatel Lidové strany a Lidových novin, pocházel z židovské rodiny a toto vědomí se v rodině Stránských udržovalo, i když se nepovažují za židy ale za Čechy.

V emigrační vlně let 1968 a 1969 odešlo z ČSSR 6 000 členů židovských obcí, což byla třetina tehdejšího stavu. Vedle nich odešlo ještě několik tisíc lidí židovského původu, kteří členy židovských obcí nebyli. Rád bych se zmínil o dvou neformálních organizacích této vlny. Jedna si později dala název Děti Maiselovky. Patřil jsem k nim i já. Jednalo se o lidi, kteří byli mladí v 60. letech a kteří se v oné době poměrného politického uvolnění začali scházet v židovských obcích. Většinou se nejednalo o náboženská setkání. Spíš jsme se poprvé dozvídali něco o židovských tradicích a kultuře. V Praze se setkání a přednášky konaly v Maiselově ulici v hlavní budově židovské obce - proto název Děti Maiselovky. Většina z nás byla narozena v rozpětí let 1946-1955. Začali jsme se scházet na podzim 1965. Další skupiny se scházely v Bratislavě a Košicích, kde existovaly větší židovské obce. Byla tu generační soudržnost, kterou posílil také zážitek z invaze v srpnu 1968. Řada z Děti Maiselovky se poté rozprchla po světě, kde byla poměrně dobře přijata. V té době bylo poměrně snadné získat studijní místa a stipendia v Izraeli a v západních zemích. Vytvořila se tak nová diaspora mladších židů z českých zemí a Slovenska ve světě. Mnoho z nás si udrželo povědomí sounáležitosti, protože ti, kdo žili na západě, se běžně navštěvovali. Od roku 1989 se můžeme scházet zase na domácí půdě. Zhruba jednou za tři roky se koná sjezd Děti Maiselovky v Praze. Podobné akce se konají na Slovensku. O Dětech Maiselovky existuje už dokonce vědecká studie socioložky Aleny Heitlingerové, která pochází z našeho středu a vyučuje na univerzitě v Trentu v kanadském Ontariu. Její kniha vyšla anglicky i česky.

Na rozdíl od roku 1948 došlo v roce 1968 k pokusu založit organizaci, která by české a slovenské židy sdružovala i formálně. Vznikla tzv. Mezinárodní rada židů z Československa (International Council of Jews from Czechoslovakia), která měla sídlo v Londýně. Jejím hlavním iniciátorem byl Karl Baum, před válkou brněnský redaktor listu Prager Tagblatt. Tato organizace měla v průběhu let několik tisíc členů a vydávala šestkrát do roka bulletin. Rada se snažila pomáhat v prvních letech po sovětském vpádu do Československa s integrací československých židů v západoevropských zemích, v Americe, v Austrálii, na Novém Zélandě a v Izraeli.

Z jednotlivců, kteří patří do této emigrační vlny, bych se rád např. zmínil o Arnoštu Kleinzellerovi, biochemikovi, který emigroval do Spojených států. Do Británie emigrovali historici manželé Alice a Mikuláš Teichovi. Do exilu odešel také můj vzdálený příbuzný a jmenovec Jan Brod, jeden ze zakladatelů nefrologie, který patřil k vědeckým iniciátorům manifestu Dva tisíce slov. Usadil se v západoněmeckém Hannoveru. Mezi emigranty byla i řada umělců. Jde např. o Arnošta Lustiga, který žil převážně v USA, a o Gabriela Lauba, který se stal jedním z nejpopulárnějších satiriků v západním Německu. Prozaik a dramatik Ludvík Aškenázy žil v Bavorsku a severní Itálii. Z emigrovavších židovských hudebníků byl

nejznámější šéfdirigent České filharmonie Karel Ančerl. Filmový režisér Jiří Weiss se usadil ve Spojených státech. Publicista Karel Pícek žil v Basileji, stejně tak Richard Glazar, který napsal knihu o vyhlazovacím táboře v Treblince, který jako jeden z mála tam vězňů přežil. Novináři Vilém Fuchs a Bedřich Utitz odešli do západního Německa. Petr Spielmann se stal ředitelem galerie v Bochumu. Rád bych připomněl také bratry Kostovy. Tomáš se uplatnil jako nakladatel v Německu, Jiří se stal profesorem ekonomie na univerzitě ve Frankfurtu nad Mohanem.

Co se týče Izraele, je třeba zmínit publicistu a historika Ericha Kulku. Tomuto autoru vděčíme za to, že zachytil podíl českých a slovenských židů na protinacistickém odboji v Evropě a severní Africe. Dále zmíním Viktora Fischla, spisovatele, básníka a diplomata, v Izraeli známého pod jménem Avigdor Dagan, a také Ruth Bondyovou, novinářku, která napsala několik knížek, osvětlujících některé aspekty dějin českých židů.

V emigrační vlně roku 1968 bylo také několik lidí, pro něž měl nějaké důsledky zmíněný monstrproces s Rudolfem Slánským z roku 1952. Patřil mezi ně germanista Eduard Goldstucker, který strávil válečné léta v Anglii a znovu tamtéž emigroval v roce 1968. Dál jde o Evžena Löbla, který byl v procesu se Slánským odsouzen na doživotí a později byl propuštěn. V emigraci strávené v USA se znovu zapojil do politické práce a jeden čas fungoval jako spolupředseda Světového kongresu Slováků.